

prins Maurits in 1597) oder P. S. Haak ('Het aandeel van Willem Lodewijk aan het offensief van 1590'), die sich in Einzeluntersuchungen Problemen der Strategie und Kriegführung von Moritz von Oranien und Wilhelm Ludwig von Nassau zuwandten. Die vorliegende Arbeit von Overdiep über die Strategie Wilhelm Ludwigs von Nassau, die Kriegführung in den drei nördlichen Provinzen, im Raum von Groningen und Drente während der bedeutungsvollen Jahre 1589-1594 schließt sich hier im Sinne von Weiterführungen und Ergänzungen zweckvoll an. Es sind jene Jahre, in denen die Eroberung der Festungen Steenwijk und Groningen durch die Aufständischen neben dem Entsatz der von den Spaniern belagerten Festung Coevorden die entscheidenden, auch in dieser Region das Ende der spanischen Herrschaft bezeichnenden Ereignisse darstellen.

Bekanntlich spielte sich der niederländische Befreiungskrieg in erster Linie als methodisch geführter Schanzen- und Festungskrieg ab. Die Arbeit O's macht am Beispiel der Strategie und Kämpfe Wilhelm Ludwigs von Nassau gegen den damaligen spanischen Statthalter und Generalkapitan von Friesland etc, Francisco Verdugo, deutlich, unter welchen Voraussetzungen, auch in welchen Formen dieser Schanzen- und Festungskrieg vor sich ging, und welche Rolle dabei politischen Rücksichten, insonderheit-wieder Verf. nachweist - Fragen der Souveränitätsrechte zukam. Die chronologisch aufgebaute und sehr sorgfältige, ganz zudem ins materielle Detail gehende Untersuchung beruht auf umfassenden Quellenstudien, wobei neben gedruckten Berichten der Zeit auch Archivalien (Rijksarchief Leeuwarden; Gemeentearchief Groningen) herangezogen werden: sie behandelt übrigens einen Teil des Krieges, wie ihm auch Johann von Nassau aus eigenem Erleben in seinem Kriegsbuch lehrhafte Beachtung widmete. Wilhelm Ludwig von Nassau erscheint in der überzeugenden Darstellung O 's. als erfolgreicher Feldherr, als umsichtiger, mit Initiative und Geschick begabter Stratege, der freilich neben seiner militärischen Tätigkeit auch Bedacht nehmen muß auf politische Kombinationen oder Willensbildungen, die wiederum auf die Kriegsführung zurückwirken sowie die Art der anschließenden Friedensregelungen beeinflussen.

Ein Vorzug von O's Buch liegt namentlich in acht beigegebenen, mit großer Mühe gefertigten mehrfarbigen Übersichtskarten mit Eintragung der beiderseitigen jeweiligen Heeresbewegungen (Wilhelm Ludwig von Nassau, Verdugo) während der Jahre 1589-1594. Diese belangreichen Karten, die neuartig sind, dürften wesentlich zum Verständnis des Ganzen beitragen.

Alles in allem: das ebenso gründliche wie verdienstvolle Werk stellt eine willkommene Bereicherung der einschlägigen Forschung dar. Die mit zahlreichen Abbildungen der Zeit wie mit neueren photographischen Aufnahmen ausgestattete Arbeit trägt zu ihrem Teil dazu bei, die allgemeine Kenntnis über den Verlauf und die Problematik des Achtzigjährigen Krieges gerade am konkreten Einzelbeispiel in Verbindung mit der Erschließung und sachgerechten Interpretation neuer Quellen zu verbreitern und zu vertiefen. Es entsteht ein ungemein anschauliches Bild der *Realitäten* dieses großen Krieges mit allen seinen Mühsalen, Friktionen aber auch erfolgreichen Taten.

WERNER HAHLWEG

W. ROOD, *Comenius and the Low Countries. Some Aspects of Life and Work of a Czech Exile in the Seventeenth Century* (Amsterdam: Van Gendt & Co, Praha: Academia, New York: Abner Schram, 1970, 275 blz., f. 125.-).

Dat men te onzent iets wist over Comenius en zijn relaties met Nederland, wordt duidelijk gemaakt door de citaten waarmee deze dissertatie aanvangt. De betekenis van dit zorg-

vuldig uitgewerkte boek is precies te hebben aangetoond en bewezen, dat Comenius veel heeft betekend voor de Verenigde Provinciën en vice versa. Maar dan Comenius niet alleen als pedagogoog, maar ook als theoloog en kerkleider, als verkondiger van een aanstaande wereldvrede, als profeet. De vier verhalende hoofdstukken handelen over Comenius en de Nederlanden vóór 1656, Comenius en de familie De Geer, Comenius en Descartes, Comenius en de Hollandse theologen; het vijfde hoofdstuk bevat de volledige lijst van Comenius' uitgegeven en niet-uitgegeven werken, met een speciale aandacht voor de Nederlandse drukken en herdrukken.

De contacten van Comenius met de Nederlanden beginnen vrij vroeg, met een vluchtig bezoek in 1613, nadat hij zijn studie te Herborn had voltooid en voor hij te Heidelberg theologie ging studeren. In 1626 was hij in Den Haag en in 1642 bezocht hij Den Haag, Leiden en Amsterdam en ontmoette Descartes te Endegeest. Tenslotte vestigde Comenius zich in 1656 te Amsterdam, op uitnodiging van Laurentius de Geer; hij stierf er 15 november 1670 en werd begraven in de Waalse kerk te Naarden.

Behalve deze bezoeken en verblijven is er de invloed van bepaalde humanisten uit onze gewesten: Erasmus, Vives, Fortius Ringelbergh, Justus Lipsius, J. J. Scaliger; onder de lateren: Jan B. van Helmont, Hugo Grotius, Johannes Gerardus Vossius, wiens Latijnse grammatica door Comenius werd gebruikt, en de arts Franciscus Sylvius. Daarenboven steunde Holland de Tsjechische broeders in 1633 en Comenius zelf in 1641. Inmiddels was de eerste Hollandse druk van een werk van Comenius in 1627 te Amsterdam verschenen: *Moraviae nova ... descriptio*; het meest bekend waren bij ons de *Janua linguarum* (met dertig Hollandse drukken tussen 1638 en 1760) en het *Vestibulum* (met vijf drukken: 1642-1686). Drie generaties De Geer zijn opgetreden als mecenas t.a.v. Comenius, zowel in Zweden als in Amsterdam, waar de Tsjechische balling zijn laatste levensjaren kon doorbrengen en zijn *Opera didactica omnia* (1657-1658) alsook verschillende andere werken kon publiceren.

In dit proefschrift wordt ook speciaal de aandacht gevraagd voor de ontmoeting van Comenius en Descartes in juni 1642. Comenius was eigenlijk geen filosoof en ook geen kenner van de exacte wetenschappen, hij kon dus Descartes maar moeilijk waarderen en heeft hem later met al te zwakke argumenten bestreden; anderdeels kon Descartes geen waardering opbrengen voor Comenius' mysticistische pansofisme. Tijdens zijn Amsterdamse verblijf schreef Comenius zeven strijdschriften tegen Hollandse theologen: een tegen Nicolaus Arnoldus, vier tegen de Socinianen en bepaald tegen Daniel Zwicker, twee tegen Samuel Maresius. Dat neemt niet weg dat Comenius in Holland talrijke bewonderaars had, ook i.v.m. zijn visionaire ideeën.

Dr. Rood heeft vanuit de bronnen een blijvend boek over Comenius en de Nederlanden geschreven, dat tot in de details van de Nederlandse Comeniusuitgaven te prijzen valt. In de bibliografie missen wij o.a. de studies van Prof. Sassen over de Illustre Scholen, en speciaal die van Breda en 's-Hertogenbosch; wij vinden het ook jammer, dat voor Erasmus' brieven (p. 26) nog werd verwezen naar de *Opera omnia* (Leiden 1703-1706) en niet naar het *Opus epistolarum Des. Erasmi* van Allen.

M. A. NAUWELAERTS

J. R. BRUIJN, *De Admiraliteit van Amsterdam in rustige jaren, 1713-1751; regenten en financiën, schepen en zeevarenden* (Amsterdam-Haarlem: Scheltema en Holkema N.V., 1970, xii + 203 blz. afbn., tabn., f 19,50; proefschrift Leiden, ook verschenen als publicatie van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam: Stichting H. J. Duyvisfonds, X).